
Civilinės teisės konstitucionalizacija, konstitucinės teisės civilizacija ir kelias link konstitucinės privatinės teisės

Laurynas Didžiulis

*Vilniaus universiteto Teisės fakulteto
Privatinės teisės katedros docentas
Socialinių mokslų (teisė) daktaras
Saulėtekio al. 9, I rūmai, LT-10222 Vilnius
El. paštas: laurynas.didziulis@tf.vu.lt*

Pagrindiniai žodžiai: konstitucionalizacija, civilinė teisė, konstitucinė privatinė teisė, teisės principai, Konstitucinis Teismas

Įvadas

Dėl produktyvios Lietuvos Respublikos Konstitucinio Teismo (toliau – Konstitucinis Teismas) praktikos ir jo teisėjų doktrininį pažiūrų pastaraisiais dešimtmečiais Lietuvos teisiniame diskurse nusistovėjo nuomonė, kad konstitucinė teisė yra teisės sistemos pamatas, o civilinė teisė yra tik ordinarinės teisės šaka, kurią pirmoji visiškai determinuoja ir jai suteikia prasmę. Maža to – pripažįstant, kad Konstitucija yra pagrindinis civilinės teisės šaltinis, pradėtas neigti civilinės teisės nuostatų gebėjimas būti konstitucinės teisės šaltiniu ir bet koks kitas atvirkštinis ryšys. Toks, šiandien jau dogminiu Lietuvoje tapęs požiūris, suprantamas kaip logiškas ir nuoseklus civilinės teisės konstitucionalizavimo padarinys. Vis dėlto šiame straipsnyje pateikiama detalesnė konstitucinės ir civilinės teisės santykio teorinė analizė bei Konstitucinio Teismo praktika taikant civilinės teisės principus atskleidžia nevisiškai tokį supaprastintą vaizdą. Šių teisės sričių tarpusavio santykis, panašu, kad yra kur kas subtilesnis ir sudėtingesnis nei galima pamanyti iš pirmo žvilgsnio, vadovaujantis vien tik teisinės stratifikacijos vaizdiniu. Konstitucionalistų formuluojama konstitucinės teisės kaip aukštesniosios teisės samprata ir brėžiamas subordinacinis konstitucinės ir civilinės teisės santykis teisės tyrėją provokuoja žengti toliau ir rasti konstitucinės privatinės teisės formavimosi ženklų. O tai galiausiai verčia naujai pažvelgti į konstitucinės ir civilinės teisės santykį. Straipsnyje naudojant funkcinės, sisteminės ir lyginamosios analizės metodus, be kita ko, įvertinant ir Lietuvos Respublikos Konstitucinio Teismo praktiką, siekia-

ma atsakyti į kiekvienai teisės sistemai fundamentalius klausimus apie konstitucinės ir civilinės teisės santykį bei jo implikacijas.

1. Konstitucinės teisės ir civilinės teisės santykis

Siekiant nustatyti konstitucinės teisės ir civilinės teisės santykį pirmiausiai būtina apibūdinti kiekvienos iš šių teisės sričių vietą teisės sistemoje. Šiuo aspektu daugiausiai neaiškumų kelia ne kelių tūkstantmečių istoriją Europoje skaičiuojanti civilinė teisė, bet teisės istorijos požiūriu palyginti „jaunutė“ konstitucinė teisė¹, kurios prigimtis vis dar tebėra mokslinių diskusijų objektas. Konkrečiai, teisės doktrinoje diskusijų kelia ne pačios Konstitucijos, kaip neginčijamai aukščiausiojo teisės akto, tačiau jos pagrindu susiformavusios konstitucinės teisės, kaip teisės srities, padėtis teisės sistemoje ir jos šaltiniai.

Toliau palyginimo tikslais pažvelgsime į tiriamą santykį iš kiekvienos šių teisės sričių perspektyvos. Taip pat iškart sutarkime, kad, kitaip nei teisės aktai, teisinės mokslinės perspektyvos hierarchijos neturi, todėl konstitucinė ir civilinė perspektyvos gali būti vienodai mokslškai svarbios ir vertingos.

1.1. Konstitucinės teisės perspektyva

Lyginamosios konstitucinės teisės tyrėjai pažymi, kad konstitucinė teisė valstybių teisės sistemose vertinama skirtingai. Kai kur ji laikoma aukščiausiaja teise (pavyzdžiui, Lietuvos teisės doktrinoje ir JAV teisės sistemoje), kitur – svarbia, bet lygia-verte kitoms teisės šakoms (Lenkijoje, Latvijoje, Čekijoje, Rusijoje ir kt.). Anglijos (Jungtinės Karalystės) teisės doktrinoje ji glaudžiai siejama su administracine teise, paprastai jos ir studijuojamos kartu. Islamo valstybėse konstitucinė teisė susipina su religine doktrina, kuri ten vyrauja ir lemia konstitucinės teisės pobūdį (kaip antai Irane), dažniausiai atsispindi ir konstitucijų tekstuose (Birmontienė *et al.*, 2016, p. 18). Taigi kai kurie autoriai konstitucinę teisę traktuoja kaip vieną iš nacionalinės teisės šakų, kuri skiriasi nuo kitų savo reguliavimo objektu ir reguliavimo metodais. Kiti autoriai yra linkę ją laikyti aukščiausia nacionalinės teisės sritimi, lemiančia visą nacionalinio teisinio reguliavimo sistemą (Birmontienė *et al.*, 2016, p. 20).

Lietuvos teisės doktrinoje galime rasti abu šiuos požiūrius. Antai, ankstesnėje Lietuvos bendrojoje teisės teorijoje, taip pat ir civilistikoje, konstitucinė teisė

1 Konstitucinės teisės doktrinoje nurodoma, kad konstitucinė teisė, palyginti su kitomis teisės šakomis, susiformavo gana vėlai – XVIII ir XIX a. sandūroje. Šios teisės šakos atsiradimą lėmė tam tikri veiksniai, *inter alia*, rašytinių konstitucijų, kaip antai 1787 m. JAV, 1791 m. Lenkijos ir Lietuvos, 1791 m. Prancūzijos, ir kitų konstitucinių aktų priėmimas (Birmontienė *et al.*, 2016, p. 19).

suprantama kaip viešosios teisės šaka (Vansevičius, 2000, p. 151–152; Mikelėnas *et al.*, 2005, p. 54). Su tuo kategoriškai nesutiko vienas, galime drąsiai teigti, Lietuvos konstitucinės teisės korifėjų E. Kūris, kuris pasisakė už ryškų konstitucinės teisės absoliutizmą teisės sistemoje. Tai yra, anot šio autoriaus, ankstesnėje konstitucinės teisės paradigmoje (kurios atspindžių dar gausu ir šiuo metu pasirodančiuose moksliniuose straipsniuose) konstitucinė teisė buvo traktuojama kaip viena iš teisės šakų, turinčių savo aiškiau arba ne taip aiškiai identifikuojamą reguliavimo dalyką, paprastai apibrėžiamą išvardijant jo „elementus“. Konstitucija buvo suvokiama tik kaip vienas (tegu formaliai svarbiausias) iš konstitucinės teisės šaltinių – konstitucinis dokumentas, arba „pagrindinis įstatymas“, kuris, nors pripažįstamas svarbiu nacionaliniu simboliu bei ordinarinio teisinio reguliavimo orientyru, iš tikrųjų ne kažin ką reiškė, nes negalėjo būti taikomas be Konstitucijos nuostatas „sukonkretinančio“ ir „detalizuojančio“ teisinio reguliavimo įstatymais ir poįstatyminiais aktais. Konstitucinės teisės šaltiniais, be Konstitucijos, dar buvo skelbiami įstatymai (konstituciniai ir paprastieji), poįstatyminiai aktai, tarptautinės sutartys ir kt. Šiuo atžvilgiu ribos tarp konstitucinės ir ordinarinės teisės iš esmės nebuvo, nes ne tik įstatymai ir poįstatyminiai aktai, bet ir Konstitucija yra kiekvienos teisės šakos šaltiniai. Tai buvo nelyg konstitucinė teisė be konstitucionalizmo. Naujoji konstitucinės teisės paradigma nuo ankstesnės radikaliai skiriasi bent trimis atžvilgiais: (i) Konstitucinio Teismo aktų „pakylėjimu“ į konstitucinės teisės šaltinių lygį; (ii) pašalinimu iš konstitucinės teisės šaltinių sistemos visų kitų aktų, išskyrus pradinį konstitucinį dokumentą (su vėlesnėmis pataisomis) bei Konstitucinio Teismo aktus; (iii) oficialiu gyvosios Konstitucijos idėjos įvirtinimu. Šios naujosios konstitucinės teisės paradigmos charakteristikos sietinos su Konstitucinio Teismo jurisprudencija (Kūris, 2006, p. 8). Atsižvelgdami į pačių jos autorių vartojamus terminus (Kūris, 2003, p. 30), patogumo dėlei pavadinkime šį požiūrį „stratifikacijos paradigma“ arba „konstituciniu absoliutizmu“.

Ilgainiui šia pozicija pasekė ir bendrosios teisės teorijos bei konstitucinės teisės doktrinos atstovai, nurodydami, kad konstitucinė teisė nėra teisės šaka, o aukštesnioji teisės sistemos dalis, bei tai, kad paprastiems įstatymams nėra vietos konstitucinės teisės šaltinių sistemoje (Lastauskienė *et al.*, 2020, p. 220–221; Birmontienė *et al.*, 2022, p. 43–45).

Žinoma, ne visi Lietuvos konstitucinės teisės autoritetai kaipmat nuskubėjo sutikti ar besąlygiškai pritari šiam, kaip meteorui į Lietuvos teisę įsiveržusiam ir (kaip jo patys autoriai įvardija) radikaliai požiūriui – stratifikacijos paradigmai. Antai, E. Šileikis, atsargiai laviruodamas tarp skirtingų pozicijų, nurodo, kad konstitucionalizaciją klaidinga pernelyg sureikšminti (tai būdingas konstitucionalistų daugumos mokslinio akademinio egocentrizmo bruožas) kategoriškai teigiant, kad konstitucinė teisė yra svarbiausioji teisės šaka ar pagrindinė teisinės sistemos dalis, turinti beribį primatą kitų šios sistemos grandžių atžvilgiu (Šileikis, 2005,

p. 79). Konstitucinė teisė, būdama tik formaliai pirmine ir hierarchine, iš esmės nėra „svarbiausiąja teisės šaka“, palyginti su administracine, civiline ar kitomis sistemėmis (Šileikis, 2005, p. 98). Jokia teisės šaka iš principo nėra ir negali būti nei savarankiška, nei pagrindinė (Šileikis, 2005, p. 106). Konstitucinės jurisprudencijos šaltiniai yra visi konstitucinės teisės ir jai įtaką darančių veiksnių pažinimo šaltiniai, įskaitant ir Konstituciją detalizuojančius įstatymus bei visų teismų sprendimus, kuriais aiškinama ir taikoma Konstitucija (Šileikis, 2005, p. 98). Taigi, galime pažymėti, kad E. Šileikis yra ne konstitucinės teisės absoliutizmo, bet nuosaikus jos integracinės ir koordinacinės lyderystės teisės sistemoje šalininkas.

Čia dar būtų galima kritiškai pridurti, kad vyraujanti pozicija Vakarų teisės doktrinoje vis dėlto yra pirmoji, kur konstitucinė teisė paprastai yra laikoma būtent viešosios teisės šaka (angl. *a branch of public law*), turinčia specifinį reguliavimo dalyką (Rosenfeld, Sajó, 2012, p. 72–73; Zoller, 2008, p. 18; Youngs, 2014, p. 2; Amhlaigh *et al.*, 2013, p. 11; Chorus *et al.*, 2016, p. 315, 317; Bell *et al.*, 2008, p. 141, 143). Nepaisant to, mokslinio tyrimo tikslais pabandykite akceptuoti E. Kūrio (ir kai kurių kitų konstitucionalistų) išdėstytą stratifikacijos paradigimą kaip neginčijamą aksiomą (gryną tiesą) ir ją vėliau kritiškai (bet nebūtinai neigiamai) įvertinsime, be kita ko, iš civilinės teisės perspektyvos, taip pat paieškosime tolesnių ir gilesnių jos implikacijų.

Taigi, pagal stratifikacijos paradigimą, civilinė teisė yra tik viena iš ordinarinės teisės šakų, kuri svarbi Konstitucijai tuo, kad vykdo konstituciškai pavestus uždavinius jai priskirtoje visuomeninių santykių (iš esmės ūkio ir šeimos) srityje pagal Konstitucijos determinuotus principus. Atitinkamai ir civilinės teisės principai, kurie nėra konstituciniai, yra tik ordinarinės teisės nuostatos, kurios negali prieštarauti konstituciniams principams (Lastauskienė *et al.*, 2020, p. 141).

Stratifikacijos paradigma preziumuoja visa apimančią konstitucinės teisės, kaip „teisės be spragų“ (Kūris 2006, p. 7–14), ir civilinės teisės ryšį. Vadinasi, visas itin platus civilinės teisės reguliavimo dalykas kartu yra ir konstitucinės teisės dalykas, o kiekvienas civilinės teisės klausimas gali būti analizuojamas ir revizuojamas konstituciniu aspektu. Pavyzdžiui, jei Lietuvos Respublikos civiliniame kodekse (toliau ir CK) įtvirtintos subrogacijos taisyklės (CK 6.111–6.114 str.) būtų apskųstos Konstituciniame Teisme, tai konstitucinės justicijos tikslais subrogacijos tvarka gali būti reformuluojama tik konstitucionalizmo dvasioje ir atsietai nuo CK esančių normų, o jei reformuluojant būtų gautas ne toks rezultatas kaip CK, pastarojo normos turi būti nebetaikomos. Tačiau tuo pat metu svarbu pabrėžti, kad pagal stratifikacijos paradigimą, normuojantis ryšys (kaip kokia elektros srovė) yra tik vienpusis, todėl CK nėra konstitucinės teisės šaltinis. Kitaip tariant, Konstituciniame Teisme nustatant konstitucinės normos turinį CK yra visiškai nereikšmingas teisės aktas, o jo nuostatos yra tik „informacinis triukšmas“. Taigi, stratifikacijos paradigma suponuoja savitą konstitucinį absoliutizmą, „Konstitucijos monarchiją“, kuriame karalius pakeistas Konstitucija.

1.2. Civilinės teisės perspektyva

Europos šalyse civilinė teisė yra viena iš seniausių² ir stabiliausių teisės šakų³, pasižyminti ne tik itin turtinga juridine technika ir gausiais doktrinos klodais, plačiu reguliavimo dalyku ir teisinių santykių įvairove, bet ir preciziniu teisinio kvalifikavimo ir reguliavimo tikslumu. Kitaip tariant, civilinė teisė yra tarsi didžiulis iš smulkių detalių sukonstruotas šveicariškas laikrodis, uoliai ir tiksliai dirbantis savo darbą – reguliuojantis ūkinius ir kitus privačius asmenų santykius už darbovietės ribų bei saugantis privačių asmenų teises. Šia prasme ji tarsi puikiai atitinka stratifikacijos paradigmą kaip ordinarinės teisės dalis, kurios tikslas – uoliai ir paklusniai vykdyti Konstitucijos 23, 30, 46 ir kitų straipsniuose įtvirtintų principų jai pavestus uždavinius. Juolab kad nėra jokio teorinio ginčo, nes ir civilistikoje pripažįstama, kad Lietuvos Respublikos Konstitucija (kaip ir įtvirtinta jos 7 straipsnyje) yra svarbiausias Lietuvos civilinės teisės šaltinis vidaus teisėje (Mikelėnas, 2009, p. 47–49). Vis dėlto, ar tuo, kas pasakyta, yra visiškai išsemiamą civilinės teisės reikšmė ir pakankamai nusakomas jos funkcinis santykis su konstitucine teise?

Žvelgiant istoriniu, lyginamuoju, ekonominiu ir funkcinio aspektais, susidaro išpūdis, kad civilinė teisė pagal turinį nėra tokia jau „ordinarinė“ teisės šaka dėl savo brandos, stabilumo, konceptualumo, sistematikos, didžiulės praktinės reikšmės ekonomikai ir kasdieniniam žmonių gyvenimui. Matyt, nereikia detaliau komentuoti, kiek rinkos ekonomikai ir laisvai demokratinei visuomenei reikšmingi tokie jos institutai (pošakiai) kaip daiktinė teisė, sutarčių teisė, šeimos teisė, įmonių teisė, deliktų teisė, paveldėjimo teisė ir kt. Teisės doktrinoje galime rasti netgi nuomonių, kad, pavyzdžiui, daiktinės teisės užima centrinę vietą kiekvienoje teisės sistemoje (Van Erp *et al.*, 2010, p. 31). Civilinė teisė yra pagrįsta kodifikuota ir modernizuota⁴ romėnų privatinė teise, o šiuo modeliu sekančios valstybės yra vadinamos civilinės teisės šalimis (angl. *civil law countries*), kurioms aiškiai priklauso ir Lietuvos Respublika. Tai yra dėl vienos ordinarinės teisės šakos kilmės ir turinio visa Lietuvos

2 Kontinentinės Europos civilinės teisės sistemų pagrindas – antikinės Romos privatinė teisė, kurios produktyviausias – klasikinis – laikotarpis yra skaičiuojamas dar nuo 30 m. prieš Kristaus gimimą, taigi galima teigti, kad šiai teisės šakai yra apie du tūkstančius metų.

3 Pavyzdžiui, Vokietijoje nuo 1900 m., kai įsigaliojo CK, pasikeitė ne viena konstitucija, bet CK išliko galioti. Dar tarpukario Veimaro Respublikoje tai buvo galima apibūdinti posakiu – „konstitucinė teisė keičiasi, bet privatinė teisė išlieka ta pati“ (Barkhuysen *et al.*, 2006, p. 62). Tas pats, be kita ko, gali būti pasakyta ir apie Prancūziją, Ispaniją, Austriją, Lenkiją, Latviją ir tarpukario Lietuvą.

4 Nors teisiniame diskurse paprastai pabrėžiamas tik romėnų privatinės teisės vaidmuo šiuolaikinei civilinei teisei, dažnai pamiršamas fundamentalus šios teisės šakos susistemimas naujaisiais laikais, užbaigtas pirmiausiai porevoliucinėje Prancūzijoje, vadovaujantis laisvės, lygybės ir brolybės (pranc. – *liberté, égalité, fraternité*) idėjomis, kuriomis dėl Prancūzijos teisės įtakos yra persmeltos ir kitos Vakarų Europos valstybių civilinės teisės normos. Plačiau apie Prancūzijos Didžiosios revoliucijos idėjų įtaką šiuolaikinei civilinei teisei žr. Pascal, 1999, p. 3.

teisės sistema yra įvardijama šios teisės šakos pavadinimu! Be to, civilinė teisė yra ir gana sudėtinga teisės šaka, kurios studijos, pavyzdžiui, Vilniaus universiteto Teisės fakultete palyginti yra pačios ilgiausios. Taip pat didžiai stebėtina, kad nors, pagal stratifikacijos paradigmą, norminis krūvis yra tik vienpusis (tai yra tik iš konstitucinės teisės į civilinę teisę be jokių *vice versa*), tarp Konstitucinio Teismo, kuris formaliai taiko tik Konstituciją, teisėjų nuolat yra svari grupė civilinės teisės specialistų. Juk griežtai laikantis stratifikacijos paradigmos sunku paaiškinti, kokią funkciją šie garbūs teisininkai atlieka teisme, kuris net neturėtų taikyti civilinės teisės normų.

E. Šileikis nurodo, kad Lietuvos konstitucinė teisė istoriškai niekada nebuvo pirminė teisės sritis ir be civilinės teisės recepcijos tiek 1918 m., tiek 1990 m. neišsivertė. Nors formaliai Lietuvos konstitucinė teisė yra konceptualiai fundamentali ir normatyviai hierarchinė (pirminė), tačiau istoriniu materialiuoju požiūriu – iš dalies antrinė ir vėlesnė teisinės sistemos dalis, kuri yra beprasmė ir beginklė be kitų grandžių, kurių turinį ji lemia (Šileikis, 2005, p. 79). Apskritai Europoje, ypač žemyninėje, ilgą laiką (iki XVII a.) vyravo privatinės teisės reikšmingumo doktrina ir idealiąja laikomos romėnų privatinės teisės studijos. Konstitucinė teisė, palyginti su kitomis teisės šakomis, susiformavo gana vėlai – XVIII ir XIX a. sandūroje. Konstitucinė teisė, skirtingai nuo kitų, *inter alia*, civilinės teisės, šakų, kūrimosi pradžioje negalėjo remtis istorine teisine patirtimi – jos tiesiog nebuvo. Ilgus šimtmečius nebuvo net valstybės tvarkymo ir valdymo klausimus nusakančios teisės poreikio, nes dominavo monarcho valdžia, kurią menkai ribojo kiti valstybės valdžios institutai (luomų parlamentai), be to, viešosios teisės raida negalėjo (ir dabar negali) prilygti sąlygiškai apšios privatinės teisės raidai (Birmontienė *et al.*, 2016, p. 16–17).

Sunku patikėti, kad visa tai yra tik eilinės „ordinarinės“ teisės bruožai. Vakarų teisės tradicijoje civilinė teisė nuo seno yra fundamentali teisės šaka, ekonominio ir socialinio reikšmingumo prasme konkuruojanti su konstitucine teise⁵, ką rodo jau vien tai, kad civiliniai kodeksai teisės doktrinoje neretai yra įvardijami įvairiais konstituciniais epitetais, pavyzdžiui, „socialine konstitucija“⁶, „privatinės teisės konstitucija“, „ekonominė konstitucija“ ir netgi „modernios valstybės kūrimo priemonė“

- 5 Pavyzdžiui, Vokietijoje konstitucinė teisė ir civilinė teisė ilgą laiką buvo laikomos griežtai atskiro-
mis sritimis. Vis dėlto 1958 m. precedentiniu *Lüth* bylos sprendimu Vokietijos Federalinis Konstitu-
cinis Teismas atvėrė duris Konstituciją taikyti privatinėje teisėje (Grundmann *et al.* 2021, p. 24–26).
Konstitucinis Teismas deliktinėje *Lüth* byloje išaiškino, kad konstitucinių vertybių sistema natū-
raliai įtakoja ir privatinę teisę. Jokia privatinės teisės taisyklė negali jai prieštarauti ir visos tokios
taisyklės turi būti konstruojamos pagal jos dvasią (Vokietijos Federalinio Konstitucinio Teismo
1958 m. sausio 15 d. sprendimas byloje BVerfGE 7, 198).
- 6 Teiginys, kad CK yra savita visuomenės konstitucija (nors formaliai ir nebūtų teisingas) gali būti
paaiškintas tuo, kad tai visuomenės nariams itin svarbus teisės aktas, kuris numato jiems savire-
guliacijos laisvę (CK 4.37, 6.156 ir kiti str.), kurios viešosios teisės normos nesuteikia. Tai gali ska-
tinti visuomenės simpatiją, pagarbą ir net pasididžiavimą savo šalies CK. Pavyzdžiui, lyginamosios
teisės literatūroje minimas posakis, kad „prancūzų valstiečių namuose šalia Biblijos galima rasti
Prancūzijos CK“ (Zweigert, Kotz, 2001, p. 122).

(Mikelėnas, 2009, p. 54; Pakalniškis, 2013, p. 13; John *et al.*, 1993, p. 34; Rodl, 2013, p. 1029–1030; Khalilov, 2022, p. 234–235). Pagal šį požiūrį išeitu, kad formali Konstitucija yra valstybės sandaros konstitucija, o CK – visuomeninės sąveikos konstitucija ir, kaip nurodo Francis Delpérée, abu šie teisės aktai yra du „svarbiausi ramsčiai“, reguliuojantys visuomeninius santykius (Delpérée, 1990, p. 1237–1238).

Nors ir būdama formaliai determinuojama, civilinė teisė konceptualiai yra itin turtinga (o gal net turtingiausia) teisės šaka, kuri pajėgi šiuo aspektu „minkštąja galia“ veikti visas su ja sąveikaujančias teisės sritis, taip pat ir konstitucinę teisę. Civilinė teisė pateikia svarbias visai teisės sistemai sąvokas ir klasifikacijas (daiktai, prievolės, sutartys, vertybiniai popieriai, žala, artimieji giminaičiai, įpėdiniai, bendrovės ir kiti juridiniai asmenys ir kt.), taip pat efektyvius žmogaus teisių gynimo būdus (neteisėtų veiksmų nutraukimą, žalos atlyginimą, neturtinių teisių gynimą ir kt.). Iš civilinės teisės į konstitucinę teisę atėjo tokios nuostatos, kaip antai nuosavybės apsauga, sutarties laisvė, teisė į žalos atlyginimą, draudimas piktnaudžiauti teise (Bolgár, 1975; Perillo, 1995, p. 40–47), nesąžiningos konkurencijos draudimas (Derenberg, 1955, p. 1–34), asmens teisinis statusas, asmens privatumo apsauga (Warren, 1890, p. 193–220), šeimos narių išlaikymo prievolės, teisė paveldėti ir kt. Tai lemia, kad civilinė teisė ir jos doktrina dėl savo konceptualaus poveikio iš dalies taip pat faktiškai geba determinuoti kitas teisės sritis, įskaitant net ir konstitucinę teisę, suteikti jai konkretumo, aiškumo ir praktinį veikimo mechanizmą. Gana akivaizdu, kad konstitucinės priemonės – tiesioginis Konstitucijos taikymas (Konstitucijos 6 str.), dėl savo abstraktumo, ir tiesioginis konstitucinis skundas (*actio popularis*) Konstituciniam Teismui (Konstitucijos 106 str. 4 d.) – nepajėgios ir net neskirtos pakeisti civilinės teisės normų taikymu ordinariniuose teismuose vykdomo kasdienio Konstitucijos įgyvendinimo. O štai civilinių įstatymų vertinamosios kategorijos, pavyzdžiui, viešoji tvarka, geri papročiai, gali tarnauti kaip „portalas“, per kurį konstitucinės nuostatos pasiekia konkrečius civilinio teisinio santykio dalyvius (Busch, Schulte-Nölke, 2010, p. 27). Atsižvelgdamas į visa tai, manyčiau, kad konceptualiai nuo civilinės teisės atsiribojusi konstitucinė teisė bus skurdi ir atrodys kaip piemuo, kuris ėmėsi ganyti ne avis, o dramblius, arba gamyklos vyriausiasis inžinierius, kuris ėmėsi iš naujo išradinėti dviratį.

Lietuvoje kvazikonstitucinį CK statusą civilinių santykių reglamentavimo atžvilgiu pabrėžė įstatymų leidėjas CK 1.3 straipsnio 2 dalyje įtvirtindamas normų konkurencijos taisyklę, pagal kurią, jeigu yra CK ir kitų įstatymų prieštaravimų, taikomos CK normos, išskyrus atvejus, kai CK pirmenybę teikia kitų įstatymų normoms. Maža to, lyginamoji teisėtyra rodo, kad CK ar kai kurioms jo normoms gali būti suteiktas netgi *de jure* ar *de facto* konstitucinis statusas. Antai, Prancūzijos Konstitucinė Taryba yra suformavusi praktiką, kad Prancūzijos CK 9 straipsnis, kuriame numatyta teisė į žalos atlyginimą pažeidus asmens privatumą, yra viršįstatyminio statuso (Busch, Schulte-Nölke, 2010, p. 3). O tai reiškia, kad šioje gili

konstitucionalizmo tradicijas turinčioje šalyje pripažįstama galimybė CK normoms (bent jau kai kurioms) būti konstitucinės teisės šaltiniu. Kitas pavyzdys – vienos iš moderniausių ir pažangiausių civilinės teisės kodifikacijų – Kanados Kvebeko provincijos CK preambulėje nurodoma, kad CK reguliuodamas asmenis, santykius tarp asmenų ir nuosavybę, tiesiogiai ar netiesiogiai nustato bendrinę teisę (*ius commune*), o šiais klausimais CK yra visų kitų įstatymų pagrindas, nors kiti įstatymai ir gali jį papildyti ar nustatyti jo išimtis. Teisės doktrinoje nurodoma, kad, remiantis šia nuostata, Kvebeko CK taikymo sritis neapsiriboja vien privatinė teise, kuriai yra subordinuota net ir viešoji teisė (Bélanger-Hardy *et al.*, 2008, p. 49–50). Na o gebėjimas būti kitų įstatymų pagrindu yra ne kas kita kaip teisės šaltinio konstitucinis bruožas.

Kita vertus, šie argumentai nėra skirti konstitucinės teisės reikšmei sumenkinti. Net ir žvelgiant iš civilinės teisės perspektyvos, konstitucinė teisė yra svarbi ir reikalinga pačiai civilinei teisei bent jau dėl dviejų priežasčių. Pirma, Konstitucija yra svarbiausias civilinės teisės šaltinis (Konstitucijos 7 str., CK 1.3 str.), kas reiškia ne tik jos normų pirmenybę, bet ir jau ne kartą minėtą faktinį konceptualųjį poveikį. Oficialioji konstitucinė doktrina, būdama ordinarinės teisės integralumo užtikrintoja ir jos tvarkytoja, vaidina (turi vaidinti) didžiulį vaidmenį pateikdama suprantamas ir taikyti paruoštas vertinamąsias vertybines sąvokas, kurios vartojamos civiliniuose įstatymuose, pavyzdžiui, viešoji tvarka, gera moralė, viešasis interesas, teisingumas, protingumas, sąžiningumas ir kt.⁷ Antra, kadangi Konstitucija yra svarbiausias civilinės teisės šaltinis, kuriam negali prieštarauti joks kitas teisės aktas, konstitucinė teisė potencialiai gali būti svarbi civilinės teisės nuostatų „užuovėja“, ne tik sauganti Konstitucijoje įtvirtintas pamatines civilinės teisės nuostatas, bet ir patį CK nuo įstatymų leidėjo intervencijų (eksperimentų) jį pildant ar „tobulinant“⁸. Savo ruožtu tai gali turėti faktinę įtaką ir teisminei valdžiai civilinės teisės srityje: nors civiliniai kodeksai yra priimami įstatymų leidėjo, tačiau dėl jų reikšmės ir stabilumo ilgainiui tampa svarbiais teisminės valdžios įgyvendinimo instrumentais. Todėl Konstitucija, saugodama civilinės teisės normas, kartu netiesiogiai saugo ir dalį faktinės teisminės valdžios.

Apibendrinant galima teigti, kad net ir pripažįstant formaliąją konstitucinės teisės normų viršenybę civilinės teisės normoms, būtų sunku neigti abipusį konceptualų poveikį, įskaitant civilinės teisės koncepcijų ir juridinės technikos

- 7 Deja, Lietuvoje vis dar galima pasigesti solidžios taikomosios konstitucinės jurisprudencijos šiais klausimais, nors ji yra itin reikalinga ordinariniams teismams taikant civilinius įstatymus. Kritika Konstitucinio Teismo išaiškinimams iš civilistinės perspektyvos (pavyzdžiui, Nekrošius, 2012, p. 1105–1106). Todėl galima sakyti, kad šioje srityje yra nemažai „neartų dirvonų“.
- 8 Pavyzdžiui, Konstitucinio Teismo galiomis būtų galima veiksmingai naudotis revizuojant CK pakeitimus, kuriais įgyvendinamos ES vartotojų apsaugos direktyvos. Didelių abejonių šiuo aspektu kelia nekokybiška ir neracionali juridinė technika (plačiau Didžiulis, 2021a, p. 266–267).

smelkimaši į konstitucinę teisę. Ką jau kalbėti apie tai, kad Konstitucijos efektyvus veikimas ekonomikos ir šeimos santykių srityje itin priklauso nuo tinkamo civilinės teisės normų veikimo. Taigi galime kalbėti ne tik apie civilinės teisės konstitucionalizaciją ir potencialią konstitucinę „užuovėją“, bet ir apie konstitucinės teisės „civilizaciją“, tai yra konceptualųjį ir implementacinį⁹ civilinės teisės poveikį konstitucinei teisei. Kiek civilinės teisės koncepcijos yra svarbios konstitucinėse bylose, toliau bus siekiama iliustruoti Konstitucinio Teismo doktrinai taikant civilinės teisės principus – esmines šios teisės šakos nuostatas.

2. Civilinės teisės principai ir jų taikymas Konstitucinio Teismo praktikoje

Civilinės teisės principai gali būti skiriami į bendruosius, kurie taikomi visiems civiliniams santykiams, pavyzdžiui, teisingumo, protingumo, sąžiningumo, lygia-teisiškumo, draudimo piktnaudžiauti teise, ir specialiuosius, kurie taikomi tik tam tikroms civilinių santykių grupėms (pošakiams, institutams ir kt.), pavyzdžiui, nuosavybės neliečiamumo, šeimos solidarumo, testatoriaus laisvės. Stratifikacijos paradigmos požiūriu išeitų, kad svarbiausi civilinės teisės principai, pavyzdžiui, nuosavybės neliečiamumas, sutarties laisvė, yra priskirti konstituciniam lygmeniui, o kiti, pavyzdžiui, nuosavybės vientisumas, sutarties uždarymas, palikti (bent jau kol kas) ordinariniu lygmeniu. Kadangi konstituciniai civilinės teisės principai išreiškia tam tikras pamatines teisinės sistemos ir visuomenės vertybes, funkcinio požiūriu šiai grupei priklausančius principus galima įvardyti vertybiniais, o antrajai grupei priklausančius – techniniais, nes šie yra siejami labiau su efektyvia juridine technika ir skirti sklandžiam civilinės teisės normų taikymui užtikrinti. Civilinės teisės požiūriu ne tik kad abi šios principų grupės yra svarbios, bet neretai ordinarinių teismų praktikoje techniniams principams yra skiriama netgi daugiau dėmesio nei vertybiniais principams, nes jų taikymas paprastai yra detalesnis ir sudėtingesnis (Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2006 m. birželio 5 d., 2011 m. spalio 4 d., 2022 m. sausio 6 d. nutartys civilinėse bylose).

Jei dėl techninių civilinės teisės principų kilmės daug klausimų nekyla, gali būti diskutuojama, kokia yra Konstitucijoje įtvirtintų vertybinių civilinės teisės principų kilmė. Antai, E. Kūris teigia, kad tam tikri principai, kurie laikomi konstituciniais ir diktuojantys šakinio reguliavimo turinį, yra visų pirma konstituciniai principai ir tik tada (dėl to) yra ir šakiniai principai. Sutarčių laisvės principas

9 Šiuo aspektu reikia sutikti su E. Šileikio nuomone, kad svarbu išvelgti ne tik konstitucionalizuotą civilinę teisę, bet ir civilinę teisę kaip konkretizuotą konstituciją (pavyzdžiui, CK 2.20–2.26 str.) (Šileikis, 2005, p. 80).

tampa privalomu ir neginčijamu (nors anaip tol ne absoliučiu) civilinės teisės principu todėl, kad jį sankcionuoja konstitucinė teisė (išties kitokioje konstitucinėje tradicijoje sutarčių laisvės principas, tegu ir labai pagrįstas civilinės teisės požiūriu, galėtų būti konstituciškai paneigtas, kaip tai buvo sovietinėje konstitucinėje sistemoje, įtvirtinusioje komandinę ekonomiką ir nepripažinusioje ūkinės veiklos laisvės) (Kūris, 2002, p. 36). Žvelgiant istoriškai, šis požiūris gali atrodyti anachronistinis, nes konstitucinė teisė atsirado gerokai vėliau už civilinę teisę ir perėmė politiškai svarbiausius jos principus, tautai (suverenui) juos įtvirtinant Konstitucijoje. Tiesa, kadangi konstitucionalizmas ir sutarčių laisvės principas suklestėjo panašiu laikotarpiu (XIX a.), tai šį aspektą lengviau pastebėti tik kitų principų, tarkime, nuosavybės neliečiamumo, pavyzdžiu. Vargu ar konstitucinė teisė galėjo perduoti civilinei teisei tai, ko ji neturėjo, tarkime, tą patį nuosavybės neliečiamumo principą, juolab kad ir jos pačios iki XVIII a. pabaigos dar iš esmės nebuvo, nors nuosavybės apsaugos principas egzistavo dar senovės Romos civilinėje teisėje. Priešingai – Konstitucijos autoriai į jos tekstą įrašė (ar interpretuotojai iš jos teksto kildino) ir tuos konstitucinius principus, kurie jau seniai buvo žinomi ir taikomi civilinėje teisėje. Ar tai pakeitė laiko tėkmę ir nuo civilinės teisės principų tapimo konstituciniais, taigi atvestais iš civilinės teisės, jie staiga tapo į civilinę teisę atvestais iš Konstitucijos? Galbūt taip ir galima samprotauti bendruoju sisteminu (normatyvinių ryšių) požiūriu, tačiau tik visiškai ignoruojant istorinį (laiko) aspektą – tai yra, jei visą teisės sistemą šiandien turimų teisinių žinių lygiu konstitucinės dedukcijos būdu perkurtume iš naujo. Kita vertus, šį konstitucinį absoliutizmą mokslinio tyrimo tikslais dar kartą priimkime kaip aksiomą (nesiginčydami preziumuokime jo teisingumą), nes kitame skyrelyje tai mums padės išžvelgti stratifikacijos paradigmos fundamentalius padarinius civilinių santykių reguliavimo sistemai. Tuo tarpu toliau apžvelkime, kaip civilinės teisės koncepcijos ir principai buvo taikomi Konstitucinio Teismo praktikoje.

Produktyvūs ir ryškūs pirmieji trys Konstitucinio Teismo veiklos dešimtmečiai buvo skirti ne tik klasikinėms konstitucinės teisės problemoms, tokioms kaip valdžių padalijimas, pilietybė ar rinkimų teisėtumas¹⁰, bet ir turinio požiūriu tipiniams civilinių santykių reguliavimo klausimams, pavyzdžiui, nuosavybės apsauga, sandorių negaliojimas, sutarčių sudarymas, žalos atlyginimas, išlaikymo prievolės, paveldėjimas, juridiniai asmenys, kreditorių teisių apsauga nemokumo

10 Pavyzdžiui, valdžių padalijimo klausimai analizuojami Konstitucinio Teismo 1997 m. lapkričio 13 d. sprendime, 1999 m. liepos 9 d., 2000 m. spalio 18 d., 2002 m. gruodžio 24 d. nutarimuose, 2009 m. sausio 15 d. sprendime ir kt. Pilietybės klausimas analizuojamas Konstitucinio Teismo 2003 m. gruodžio 30 d., 2006 m. lapkričio 13 d., 2019 m. vasario 15 d. nutarimuose, 2013 m. kovo 13 d. sprendime ir kt. Rinkimų teisėtumo aspektai analizuoti Konstitucinio Teismo 2008 m. spalio 1 d., 2014 m. gegužės 27 d., 2014 m. spalio 13 d. nutarimuose ir kt.

procesu ir kt., nagrinėti¹¹. Greta bendresnių klausimų, pavyzdžiui, dėl nuosavybės teisės ribojimo sąlygų¹², Konstitucinis Teismas nagrinėjo ir tokius gana specifinius ir siaurus civilinės teisės klausimus, kaip antai *actio Pauliana*, bendraturčių teisių įgyvendinimas, sąžiningo įgijėjo apsauga, finansinio užtikrinimo susitarimai, nuosavybės teisės į indėlį, didesnio pavojaus šaltinio valdytojo atsakomybė, tėvų pareiga teikti išlaikymą, palūkanos pagal paskolos sutartį¹³. Konstitucinis Teismas visiškai pagrįstai išaiškino, kad civiliniai įstatymai sudaro vieną visumą, jų nuostatas būtina aiškinti ne izoliuotai, o sistemiškai, kartu su kitomis civilinių įstatymų nuostatomis (Konstitucinio Teismo 2003 m. balandžio 9 d. nutarimas). Todėl ir pats Konstitucinis Teismas ne vienoje byloje kitus įstatymus aiškino CK reguliavimo kontekste¹⁴, tiesa, savo praktikoje iš esmės taikydamas tik konstitucinius (vertybinius) principus, o techninius civilinės teisės principus paprastai aplenkdamas ar palikdamas aiškinti ordinariniams teismams.

Bene dažniausiai Konstitucinio Teismo praktikoje taikomas specialusis civilinės teisės principas yra nuosavybės neliečiamumas (Konstitucijos 23 str.)¹⁵. Šis principas civilinei teisei pirmiausiai svarbus dėl to, kad jis yra struktūriškai svarbiausio civilinės teisės specialiosios dalies pošakio – daiktinės teisės konstitucinis pagrindas (taigi ir „užuovėja“). Taip pat jis yra ir intelektualinės nuosavybės teisės pagrindas (Konstitucinio Teismo 2000 m. liepos 5 d. nutarimas). Tačiau kartu su

11 Pavyzdžiui, nuosavybės apsauga analizuota Konstitucinio Teismo 2005 m. rugpjūčio 23 d., 2008 m. spalio 30 d., 2018 m. gegužės 4 d., 2020 m. liepos 8 d., 2022 m. gruodžio 13 d. ir kt. nutarimuose. Sandorių negaliojimo klausimai analizuoti Konstitucinio Teismo 2012 m. spalio 24 d. ir 2020 m. vasario 6 d. nutarimuose. Žalos atlyginimo institutas vertintas Konstitucinio Teismo 2006 m. rugpjūčio 19 d., 2008 m. kovo 15 d., 2012 m. balandžio 18 d., 2017 m. gegužės 19 d. ir kt. nutarimuose. Išlaikymo prievolės mokėjimas analizuotas Konstitucinio Teismo 2007 m. birželio 7 d., 2019 m. lapkričio 8 d. nutarimuose. Paveldėjimo klausimai aptarti Konstitucinio Teismo 1995 m. birželio 20 d., 2002 m. kovo 4 d., 2014 m. spalio 8 d. nutarimuose. Juridinių asmenų statusas aptariamasis Konstitucinio Teismo 2011 m. gruodžio 22 d., 2018 m. gegužės 4 d., 2019 m. balandžio 16 d., 2022 m. gruodžio 13 d. ir kt. nutarimuose. Kreditorių apsauga nemokumo procese aptarta Konstitucinio Teismo 2014 m. balandžio 14 d., 2017 m. gegužės 19 d. ir kt. nutarimuose.

12 *Inter alia*, Konstitucinio Teismo 2002 m. kovo 14 d., 2002 m. rugsėjo 19 d., 2011 m. sausio 31 d., 2016 m. spalio 5 d., 2016 m. birželio 7 d., 2021 m. rugsėjo 28 d. nutarimai.

13 Konstitucinis Teismas *actio Pauliana* instituto taikymą nagrinėjo 2003 m. balandžio 9 d. nutarime, bendraturčių teisių įgyvendinimą 2021 m. rugsėjo 28 d., 2022 m. balandžio 7 d. nutarimuose, sąžiningo įgijėjo apsaugą 1997 m. balandžio 8 d., 2008 m. spalio 30 d. nutarimuose, finansinio užtikrinimo susitarimus 2013 m. gegužės 24 d. nutarime, nuosavybės teisės į indėlį 1996 m. birželio 26 d. nutarime, didesnio pavojaus šaltinio valdytojo atsakomybę 2013 m. gruodžio 6 d. nutarime, tėvų pareigą teikti išlaikymą 2007 m. birželio 7 d. nutarime, palūkanų pagal paskolos sutartį klausimas analizuotas 1994 m. kovo 31 d. nutarime.

14 Pavyzdžiui, Konstitucinio Teismo 2011 m. gruodžio 22 d., 2012 m. kovo 29 d., 2012 m. balandžio 18 d., 2013 m. gruodžio 20 d., 2017 m. gruodžio 1 d. nutarimai.

15 Pavyzdžiui, Konstitucinio Teismo 2002 m. gegužės 27 d., 2005 m. rugpjūčio 23 d., 2006 m. kovo 14 d., 2008 m. spalio 30 d., 2009 m. balandžio 10 d., 2013 m. gruodžio 20 d., 2018 m. gegužės 4 d., 2019 m. lapkričio 25 d., 2021 m. rugsėjo 28 d., 2022 m. gruodžio 13 d. nutarimai.

kitais konstituciniais principais jis svarbus ir kitoms civilinės teisės sritims – prievolių teisei, paveldėjimo teisei (kaip matysime), šeimos teisei ir net įmonių teisei. Konstitucinis Teismas išaiškino, kad Konstitucijos 23 straipsnyje įtvirtinti nuosavybės neliečiamumas ir apsauga, *inter alia*, reiškia, kad savininkas turi teisę su jam priklausančiu turtu atlikti bet kokius veiksmus, išskyrus uždraustuosius įstatymu, naudoti savo turtą ir lemti jo likimą bet koku būdu, kuriuo nepažeidžiamos kitų asmenų teisės ir laisvės¹⁶. Ši plati ir funkcinė formuluotė visiškai atitinka Vakarų teisės tradicijos valstybių civilinėje teisėje¹⁷ apibrėžtą nuosavybės teisės turinį, nors ji ir išreikšta mažiau technine forma nei, pavyzdžiui, Lietuvos CK 4.37 straipsnyje, kuriame naudojama savininko teisių triada¹⁸. Kiek toli šis principas siekia, gerai parodo, pavyzdžiui, nedarbingų išlaikytinių paveldėjimo teisių byla, kurioje Konstitucinis Teismas iš nuosavybės neliečiamumo ir įvairių šeimos teisės principų išvedė konstitucinę paveldėjimo teisę, nurodydamas, kad „paveldėjimo teisės institutas kyla iš Konstitucijos. Konstitucija garantuoja paveldėjimo teisę“ (Konstitucinio Teismo 2002 m. kovo 4 d. nutarimas). Kita vertus, Konstitucinis Teismas, nors suformulavo teorinius nuosavybės ribojimo postulatus, tačiau tik keliose bylose pripažino nuosavybės ribojimus esant neproporcingus. Dažniausiai jis pateisina nuosavybės teisės ribojimus¹⁹.

Kitas civilinei teisei itin svarbus konstitucinis principas yra ūkinės veiklos laisvė ir iniciatyva (Konstitucijos 46 str.). Konstitucinis Teismas yra išaiškinęs, kad Konstitucijos 46 straipsnio 1 dalyje įtvirtinta asmens ūkinės veiklos laisvės ir iniciatyvos sąvoka yra plati, ji grindžiama prigimtinė žmogaus asmens laisve ir prigimtinė teise turėti nuosavybę. Ši sąvoka apima teisę laisvai pasirinkti verslą, teisę laisvai sudaryti sutartis, sąžiningos konkurencijos laisvę, ūkinės veiklos subjektų lygiateisiškumą ir kt. Asmens ūkinės veiklos laisvė ir iniciatyva – tai teisių galimybių visuma, sudaranti prielaidas asmeniui savarankiškai priimti jo ūkinei veiklai reikalingus sprendimus. Ūkinės veiklos laisvė nėra absoliuti, asmuo ja naudojasi laikydamasis tam tikrų privalomų reikalavimų, apribojimų (Konstitucinio Teismo 2005 m. gegužės 13 d., 2006 m. gegužės 31 d., 2008 m. kovo 5 d., 2011 m. sausio 6 d. nutarimai).

16 Pavyzdžiui, Konstitucinio Teismo 2006 m. kovo 14 d., 2013 m. gruodžio 20 d., 2019 m. lapkričio 25 d. nutarimai.

17 Pavyzdžiui, Prancūzijos CK 544 str., Vokietijos CK 903 str., Nyderlandų CK 5:1 str.

18 Dėl to CK 4.37 str. formuluotė sulaukė kritikos Lietuvos teisės doktrinoje (Pakalniškis, 2002, p. 72–81).

19 Konstitucinis konformizmas prisideda prie to, kad Lietuvos nacionalinėje teisėje socialinės pareigos doktrina privačios nuosavybės santykių praktikoje dominuoja, o savininkai turi mažai realių galimybių apsaugoti savo turtinę sferą nuo valstybės valdžios kišimosi. Lieka tikėtis, kad tai yra tik užsitęsęs pereinamasis laikotarpis ir konstitucinės bei administracinės kontrolės mechanizmai galiausiai išvalys viešąją teisę nuo perteklinių nuosavybės ribojimų, todėl ateis laikas, kai ir Lietuvoje privati nuosavybė bus gerbiama taip pat, kaip Vakaruose (plačiau Didžiulis, 2019b, p. 81–82).

Kita vertus, pagal Konstituciją valstybė negali neribotai kištis į asmens ūkinę veiklą, todėl nustatoma apribojimais neleistina paneigti esminių ūkinės veiklos laisvės nuostatų, tokių kaip ūkinės veiklos subjektų lygiateisiškumas, sąžininga konkurencija ir kt. (Konstitucinio Teismo 2014 m. gegužės 9 d. nutarimas). Taigi šio principo turinys yra platokas ir ordinarinėje dimensijoje determinuoja ne tik šalies autonomiją (sutarties laisvę, testatoriaus laisvę, steigimosi laisvę, procesinį dispozityvumą) civilinėje teisėje, bet ir jos apsaugą administracinėje teisėje (teisėtus lūkesčius, gerą administravimą, licencijavimo proporcingumą ir kt.). Šis principas, kartu su konstituciniu žalos atlyginimo principu (Konstitucijos 30 str. 2 d.) sudaro konstitucinį pagrindą dar vienam itin svarbiam ir plačiausiam civilinės teisės specialiosios dalies pošakiui – prievolių teisei, kurios normos užima apytikriai pusę CK normų, o kartu su asociacijų laisve (Konstitucijos 35 str.) – įmonių teisei, taip pat nemokumo teisei. Tačiau pats savaime šis principas taip plačiai, kaip jis suformuluotas, laikytinas ne civilinės teisės principu, o originaliu konstitucinės teisės principu, iš kurio išvedamas civilinis šalies autonomijos principas.

Iš pirmiau nurodytų konstitucinių principų (anachronistiškai) gali būti išvesta didžioji dalis turtinių santykių reglamentavimo visoje civilinėje teisėje. O štai neturtiniams santykiams reguliuoti – fizinių asmenų statusui ir jų tarpusavio santykiams itin svarbūs yra žmogaus gyvybės, asmens, laisvės ir privataus gyvenimo neliečiamumo principai (Konstitucijos 18–22 str.), taip pat šeimos apsaugos principai (Konstitucijos 38–40 str.). Konstitucinio absoliutizmo požiūriu, šie žmogaus teises reglamentuojantys principai sudaro konstitucinį pagrindą specifinėms fizinių asmenų civilinėms teisėms²⁰, taip pat šeimos teisei ir iš dalies paveldėjimo teisei. Pavyzdžiui, Konstitucinis Teismas yra išaiškinęs, kad Konstitucijos 38 straipsnio 1 dalyje, pagal kurią šeima yra visuomenės ir valstybės pagrindas, yra įtvirtinti bendriausi konstituciniai principai. Šiomis nuostatomis išreiškiamas valstybės įsipareigojimas įstatymais ir kitais teisės aktais nustatyti tokį teisinį reguliavimą, kuris užtikrintų, kad šeima, taip pat motinystė, tėvystė ir vaikystė, kaip konstitucinės vertybės, būtų visokeriopa puoselėjamos ir saugomos (Konstitucinio Teismo 2011 m. rugsėjo 28 d., 2012 m. vasario 27 d., 2012 m. birželio 4 d. nutarimai).

Greta aptartų principų Konstitucinio Teismo praktikoje buvo taikomi ir kiti svarbūs civilinės teisės principai – teisingumas, protingumas ir sąžiningumas,

20 Teisės doktrinoje toks požiūris kai kurių autorių yra kritikuojamas nurodant, kad fundamentalios teisės visiškai natūraliai atitinka civilinės teisės sistemą ir nėra primestos iš viršaus konstitucinės teisės (Rodl, 2013, p. 1021–1022, 1029–1030). Išties galima sutikti su tuo, kad negalima primesti civilinei teisei to, kas joje jau yra. Fizinių asmenų teisės į gyvybę, sveikatą, garbę, nuosavybę, privatumą civilinėje teisėje organiškai išsivystė jos pačios institutuose (ypač deliktų teisėje), todėl nelaikytinos konstitucinės teisės „importu“ (Kaser, 1984, p. 253–257; Warren, Brandeis, 1890, p. 193–220). Veikia konstitucinė teisė šias civilines teises tik išplėtojo ir suteikė visiems žmonėms, taip realizuojant demokratinį lygybės idealą.

lygiateisiškumas, draudimas turėti naudos iš neteisėtų veiksmų (Konstitucinio Teismo 2006 m. kovo 14 d., 2008 m. kovo 15 d. nutarimai), piktnaudžiavimo teise draudimas (Konstitucinio Teismo 2012 m. spalio 24 d. nutarimas) ir kt. Taip pat pažymėtina, kad Konstitucinio Teismo praktikoje ne tik buvo gana intensyviai ir produktyviai taikomi konstituciniai civilinės teisės principai, bet ir nevengiama aiškinti civilinės teisės normų turinio pasitelkiant civilinės teisės teoriją. Toliau pateiksiu keletą pavyzdžių.

Palūkanų byloje Konstitucinis Teismas išaiškino, kad „teisė gauti pagal paskolos sutartį atlyginimą buvo įtvirtinta jau romėnų civilinėje teisėje. Vėliau ši teisė buvo įvairiai interpretuojama, tačiau ji išliko šiuolaikinėje civilinėje teisėje, kuri grindžiama private nuosavybe. Taigi pagal civilinės teisės tradicijas paskolos sutarties šalys gali susitarti dėl atlyginimo (procentų)“ (Konstitucinio Teismo 1994 m. kovo 31 d. nutarimas). Šioje, vienoje iš pirmųjų Konstitucinio Teismo bylų, buvo ne tik akcentuojamas nuosavybės neliečiamumo principas, bet ir iš ūkinės veiklos laisvės principo išvestas sutarties (sudarymo) laisvės principas.

Konstitucinis Teismas, spręsdamas dėl sovietinės valdžios nusavintų piniginių indėlių gražinimo, nuosavybės neliečiamumo principo kontekste išaiškino, jog pagal teisės doktriną reikalavimo teisė yra turto rūšis. Todėl reikalavimo teisė, kaip ir bet koks kitas turtas, yra privačios nuosavybės teisės objektas. Taigi indėlininko nuosavybės teisės objektas yra reikalavimo teisė, o daiktinės nuosavybės teisės objektas yra individualizuotas turtas. Savininko nuosavybės teisės yra ginamos vienodai nepriklausomai nuo nuosavybės teisės objekto, jeigu įstatymas nenustato išimčių. Iš to, kas išdėstyta, darytina išvada, kad savininko subjektinės reikalavimo teisės, kaip ir daiktinės teisės, turi būti ginamos vadovaujantis nuosavybės teisės gynimo principais (Konstitucinio Teismo 1996 m. birželio 26 d. nutarimas). Šiuos kelis Konstitucinio Teismo sakinius galima drąsiai dėti ne tik į konstitucinės, bet ir į civilinės teisės vadovėlius, nes jais aiškiai ir plačiai nusakytos nuosavybės teisės objekto ribos, kas ypač aktualu šiandien – finansų rinkų laikais.

Actio Pauliana byloje Konstitucinis Teismas nuosavybės neliečiamumo ir asmenų lygybės principų kontekste nurodė, kad „*actio Pauliana* pasekmė – *restitutio in integrum*. *Actio Pauliana* siekiama užtikrinti, kad, įvykdžius restituciją, skolininkas vėl galėtų vykdyti prievolę kreditoriui. Recepuojant romėnų teisę, *actio Pauliana*, kaip vienas iš kreditoriaus teisių gynimo institutų, paplito įvairiose šalyse“ (Konstitucinio Teismo 2003 m. balandžio 9 d. nutarimas).

Ribotos vindikacijos byloje Konstitucinis Teismas nuosavybės neliečiamumo principo kontekste vėlgi primindamas romėnų civilinę teisę nurodė, kad „Civiliniame kodekse, *inter alia*, jo 4.96 str., kurio 2 d. ginčija pareiškėjai, yra įtvirtintas vindikacijos institutas, – savininko, nevaldančio savo daikto, reikalavimas gražinti neteisėtai valdomą daiktą, – kuris buvo žinomas dar romėnų teisėje. Recepuojant romėnų teisę, šis institutas, kaip vienas iš savininko teisių gynimo institutų, prigijo ir kitų valstybių civilinėje teisėje (kaip antai Prancūzijos, Italijos ir kt.). Šis institutas

buvo žinomas ir tarpukario Lietuvos civilinėje teisėje.“ Įdomu, kad šiame nutarime Konstitucinis Teismas ne tik pasirėmė civiliniais įstatymais, bet ir pateikė pakankamai turiningą jų normų aiškinimą, taip vystydamas ribotos vindikacijos institutą Lietuvos teismų praktikoje (Konstitucinio Teismo 2008 m. spalio 30 d. nutarimas).

Iš šių bylų matyti, kad Konstitucinis Teismas savo praktikoje ne tik nevengia analizuoti civilinės teisės klausimų greta konstitucinių, bet ir yra linkęs tai daryti gana argumentuotai, todėl galima teigti, kad tris dešimtmečius jis plėtojo ne tik konstitucinę, bet iš dalies ir civilinės teisės doktriną. Remiantis konstitucinio absoliutizmo ir stratifikacijos paradigma, civilinės teisės analizė gali būti paprasčiausiai paaiškinta siekiu kuo geriau atskleisti konstituciškai revizuojamų ordinarinių civilinės teisės normų turinį. Kita vertus, kaip nurodo E. Šileikis, tuose pačiuose santykiuose, kuriuos reglamentuoja konstitucinės ir civilinės teisės normos, iš esmės net neįmanoma preciziškai nustatyti konstitucinę teisę ir civilinę teisę skiriančios ribos (Šileikis, 2005, p. 93). Todėl, matyt, ir Konstituciniam Teismui visiškai atsiriboti nuo civilinės teisės koncepcijų taikant Konstitucijos normas, kurios istoriškai yra kilusios iš civilinės teisės, nėra nei būtinybės, nei prasmės. Tai mus galiausiai skatina aptarti paskutinį ir svarbiausią šio straipsnio klausimą.

3. Konstitucinė privatinė teisė

Iki šiol išsiaiškinome, kad civilinė teisė konceptualiai sąveikauja su konstitucine teise ir yra itin svarbi Konstitucijos nuostatų, kurios tuo pačiu yra ir pamatinės civilinės teisės nuostatos, veikimui. Vis dėlto, laikantis stratifikacijos paradigmos, kaip minėta, leistina pripažinti tik vienpusį poveikį – iš konstitucinės teisės į civilinę, bet ne atvirkščiai, nes šiuo požiūriu konstitucinė teisė yra suprantama ne kaip teisės šaka, o visa apimanti aukštesnioji teisė, kurios šaltiniu jai griežtai subordinuotos ordinarinės civilinės teisės normos būti negali. Net jei kyla šiame straipsnyje jau išsakytų abejonių dėl šio požiūrio kategoriškumo, vis dėlto jis mus paradoksaliai sugrąžina prie civilinių konstitucinės teisės ištakų.

Tai yra, jei naudodami elementarią vaizduotę ir laikydamiesi logikos dėsnų visą teisės sistemą suvoksime horizontaliai padalytą į viešąją ir privatinę, o vertikaliu požiūriu – į konstitucinę ir ordinarinę, gausime tokias kombinacijas: konstitucinė viešoji teisė, konstitucinė privatinė teisė, ordinarinė viešoji teisė ir ordinarinė privatinė teisė. Tokia klasifikacija ne tik logiška, bet ir seniai naudojama tarptautinės teisės atžvilgiu, kuri skiriama į tarptautinę viešąją ir tarptautinę privatinę²¹, kurios abi atskiriamos nuo nacionalinės viešosios teisės ir įprastinės

21 Teisingumo dėlei pažymėtina, kad tarptautinė privatinė teisė nemaža dalimi yra nacionalinės teisės šaka (žr. CK 1.10–1.62 str.), tačiau tai yra šios teisės šakos šaltinių ypatumas, kuris nekeičia teisinio klasifikavimo loginių galimybių.

privatinės teisės. Nėra jokių svarių argumentų neleisti klasifikuoti konstitucinės teisės pagal ginamą interesą, reguliavimo dalyką ir metodą į viešąją ir privatinę, jei ji išties yra visa apimanti aukštesnioji teisė. Bandymas tai neigti reikštų, kad konstitucinė teisė neapima kokios nors visuomeninių santykių reguliavimo srities. Pavyzdžiui, jei būtų teigiama, kad konstitucinė teisė reguliuoja nuosavybės neliečiamumo (Konstitucijos 23 str.) santykius tik vertikaliuoju valstybės išsipareigojimų žmogui aspektu, išeitų, kad ji nereguliuoja horizontaliųjų tiesioginių santykių tarp kelių civilinės teisės subjektų, todėl yra tik viešoji teisė. Iliustracijos dėlei čia tiktų perpjauto svogūno alegorija: jei svogūną perpjausime skersai ir viršutinę dalį pavadinsime konstitucine teise, o apatinę dalį ordinarine teise, abiejose dalyse vis vien matysime tuos pačius sluoksnius. Todėl privatinę teisę jurisprudencinės analizės peiliu stratifikavus į ordinarinę ir konstitucinę teisę, pastaroji visiškai pagrįstai gali būti įvardyta konstitucine privatine teise. O ir stratifikacijos paradigmos šalininkai neigia kokią nors specifinį konstitucinės teisės reguliavimo dalyką. Vadinasi, nuosavybės ar deliktų teisė gali būti tiek pat artima ir būdinga konstitucinei teisei, kiek ir rinkimų ar pilietybės teisė.

Šiuo aspektu analizuojant konstitucinės teisės struktūrą, pradeda aiškėti, kad tam tikrą pagrindą konstitucinei privatinei teisei identifikuoti padėjo ir kitos konstitucionalizmo koncepcijos. Antai, jei konstitucinė teisė būtų viešosios teisės šaka, jai rūpėtų iš esmės tik viešojo intereso realizavimas, tačiau Konstitucinis Teismas išaiškino, kad viešasis interesas, kaip bendras valstybės, visos visuomenės ar visuomenės dalies interesas, turi būti derinamas su individo autonomiais interesais, nes ne tik viešasis interesas, bet ir asmens teisės yra konstitucinės vertybės (Konstitucinio Teismo 1997 m. gegužės 6 d., 2004 m. gruodžio 13 d. nutarimai). Šios Konstitucijoje įtvirtintos vertybės – asmens teisių ir teisėtų interesų apsauga bei gynimas ir viešasis interesas – negali būti priešpriešinamos. Šioje srityje būtina užtikrinti teisingą pusiausvyrą (Konstitucinio Teismo 2006 m. rugsėjo 21 d. nutarimas). Taigi, Konstitucinio Teismo praktika bent jau teoriškai konstitucinėje teisėje pateikia esminius privatinės teisės metmenis. Kitas argumentas – konstitucinio absoliutizmo šalininkų nuomone, visi konstituciniai principai turi vienodą (aukščiausią) teisinę galią. Kokia nors jų hierarchija apskritai yra negalima (Kūris, 2002, p. 34). Tai reiškia, kad, pavyzdžiui, nuosavybės neliečiamumo ir sutarties laisvės principai yra tiek pat svarbūs, kiek valdžių padalijimo principas ar nekaltumo prezumpcija baudžiamosiose bylose. Tai vėlgi argumentas, rodantis, kad galimas konstitucinės teisės nuostatų grupavimas į dvi lygiavertės reikšmės nuostatų grupes, joms suteikiant atitinkamą pavadinimą pagal pirminį ginamą interesą. Abi šios koncepcijos logiškos – norint, kad konstitucinė teisė būtų išties visa apimanti teisė be spragų, reikia, kad ji atitinkamai įtvirtintų ir saugotų visus socialiai reikšmingus pozityvius interesus, o nuostatos, kurios saugo privačius interesus, nebūtų subordinuotos nuostatoms, saugančioms viešuosius interesus. Kitaip tariant, jei

konstitucinė teisė „atstovauja“ ne tik viešajai teisei, bet ir visai teisės sistemai ir reguliuoja visas visuomeninių santykių grupes, joje turi būti vietos visų teisėtų interesų apsaugai be jokios hierarchijos pagal valstybės gyvenimo sritis. Tai tik akivaizdžiai parodo, kad stratifikacijos paradigma pati savaime nuosekliai verčia išskirti konstitucinę privatinę teisę

Konstitucinės privatinės teisės identifikavimas yra itin svarbus ne tik todėl, kad padeda stratifikacijos paradigmą susieti su teisiniu realizmu ir paaiškinti, kodėl konstitucinė teisė ir Konstitucinio Teismo praktika yra „prikimšta“ civilistiško turinio koncepcijų, bet ir integruoti privatinės teisės normas, vertikaliai besidriekiančias nuo ordinarinės iki konstitucinės teisės lygmenis, į vieną visumą. Tuo tikslu, žinoma, privatinę teisę reikia suvokti ne paviršutiniškai ir formaliai – kaip CK ir Darbo kodekso bei kitų ordinarinių įstatymų normas, bet kaip visus teisės šaltinius, kurie reglamentuoja privačių asmenų tarpusavio santykius, nepriklausomai nuo šių šaltinių hierarchinio lygmenis.

Konstitucinės privatinės teisės išskyrimas ir visos privatinės teisės integravimas yra itin svarbus procesas tiek teisinės darnos, tiek ir Konstitucijos 46 straipsnyje įtvirtintos liberalios politinės ekonominės santvarkos požiūriu. Jis dar aiškiau gali pabrėžti, kad neturi būti jokios privataus intereso ir privatinės teisės bendrosios subordinacijos viešajam interesui ir viešajai teisei. Viešojo intereso dominavimo²² pabaiga turi aktyviai rūpintis Konstitucinis Teismas. Taip pat tai reiškia, kad faktiniame konstitucinių normų sąrašė (tiek aiškiai išreikštų, tiek interpretacijos būdu išvestų) turi būti proporcingas ir lygiavertis viešosios ir privatinės teisės normų skaičius. Tuo tarpu šiuo metu Konstitucijos tekste aiškiai dominuoja pagal prigimtį viešosios teisės institutų nuostatos, kurių yra net kelis kartus daugiau. Privatinės teisės normų gausėjimas konstitucinėje teisėje paprasčiausiai galėtų vykti konstitucinių principų statusą suteikiant techniniams civilinės teisės principams, pavyzdžiui, *pacta sunt servanda*, *nemo dat quod non habet*, *superficies solo cedit*, taip praturtinant Konstitucijos turinį atitinkamomis privatinės teisės nuostatomis.

Galiausiai privatinės teisės vertikaliajai integracijai ir atitinkamai teisinio reguliavimo stabilumui, efektyvumui ir darnai pasitarnautų ir CK įrašymas į konstitucinių įstatymų sąrašą, kuriame jis yra vertas būti vienas iš pirmųjų (jei ne pirmasis). Taip būtų formalizuotas paties įstatymų leidėjo įtvirtintas principas *primus inter pares* (CK 1.3 str. 2 d.) ir teisiškai atspindėta faktiškai *quasi* konstitucinė visuomenės kodekso galia. Tokiu atveju privatinė teisė galėtų būti stratifikuota į

22 Nepamirškime, kad prieš atkuriant nepriklausomybę Lietuvos visuomenė ilgą laiką gyveno sovietinės diktatūros ir viešojo intereso dominavimo sąlygomis, todėl būtų naivu tikėtis, kad šis visuomenės mentalitetas 1990 m. kovo 11 d. ar 1992 m. spalio 25 d. staiga pasikeitė. Net ir dabar jau kelis dešimtmečius galiojant moderniems teisės aktams – Konstitucijai ir CK – matyti teismų ir visuomenės polinkis akcentuoti viešąjį interesą privataus sąskaita (plačiau žr., Didžiulis, 2019a, p. 347–350; Didžiulis, 2021b).

įprastinius civilinius įstatymus, konstitucinio įstatymo statusą turintį CK ir konstitucinės privatinės teisės statusą turinčias nuostatas, įtvirtintas Konstitucijoje. Nuo to, manau, laisva europinė visuomenė ir rinkos ekonomika Lietuvoje tik laimėtų, nes būtų išryškintos fundamentalios prielaidos Lietuvos teisės sistemai išvaduoti nuo viešojo intereso dominavimo, kuris dešimtmečius Lietuvos visuomenei buvo skiepijamas sovietinės valdžios.

Išvados

1. Civilinė teisė istoriškai ir konceptualiai gali būti suprantama kaip *ius commune* – bendrinė visuomenės teisė, kuri Vakarų teisės tradicijoje yra visų kitų teisės šakų šaltinis. Neatsitiktinai kai kuriose jurisdikcijose CK netgi laikomas visų kitų įstatymų pagrindu. Tuo civilinė teisė tarytum funkciškai konkuruoja su konstitucine teise – kuri oficialiai ir normatyviškai yra teisės sistemos pagrindas. Tiesa, kol šios dvi teisės sritys buvo tradiciškai delimituotos pagal reguliavimo dalyką, tai yra konstitucinė teisė suprantama kaip valstybės teisė, o civilinė teisė kaip visuomenės teisė, didelių problemų jų santykis nekėlė. Tačiau Lietuvos konstitucinės teisės doktrinos atstovams ėmus neigti šakinį konstitucinės teisės pobūdį ir išvysčius konstitucinės teisės, kaip aukštesniosios visa apimančios teisės be spragų koncepciją, neišvengiamai kilo šių teisės sričių santykio klausimas.
2. Formaliuoju požiūriu, Konstitucijos normos yra aukštesnę galią už civilinius įstatymus turinčios normos ir dėl to jokios mokslinės diskusijos bent jau Lietuvoje nėra. Vis dėlto, funkciniu požiūriu, konstitucinė teisė yra perėmusi nemažai civilinės teisės koncepcijų, principų ir doktrinų, kurių kokybiškas aiškinimas ir taikymas negali būti atkirstas nuo bendros civilinės teisės sistemos, vertikalčiai besidriekiančios nuo Konstitucijos iki žemiausių norminių civilinės teisės šaltinių, kurios viduryje – tarp Konstitucijos ir žemesniųjų teisės aktų intensyviai veikia civilinės teisės normų mediatorius – CK. Todėl funkciškai šio teisės akto faktinė reikšmė negali būti laikoma tik ordinarine, kitaip tariant, tai nėra tik eilinis įstatymas. Net jei taip formaliai šiandien ir yra laikoma, visuomenės kodeksui būtina suteikti adekvačią teisinę reikšmę ir formalų konstitucinio įstatymo statusą.
3. Įdomu ir tai, kad konstitucinis absoliutizmas ir jo padiktuota stratifikacijos paradigma su numanomu siekiu turėti mažiau civilistikos konstitucinėje teisėje neišvengiamai lemia priešingą rezultatą – daugiau civilistikos. Tai yra sudaro teorines prielaidas visa apimančią teisę be spragų pagal ginamo intereso ir reguliuojamų santykių pobūdį suskaidyti į viešąją ir privatinę teisę. Atsižvelgiant į šį suskaidymą atitinkamai reikia skirti proporcingą reikšmę ir dėmesį abiem

konstitucinės teisės sritims, o ne vien tik viešajai teisei ir viešajam interesui. Tai mus atveda prie konstitucinės privatinės teisės – aukščiausios teisės civilinės teisės (funkciniu požiūriu) sistemoje, kurios vietininku ordinariniu lygmeniu šiandien laikytina visuomenės kvazikonstitucija – CK.

4. Konstitucinis Teismas per kelis dešimtmečius nuveikė didžiulį darbą diegdamas teisinės valstybės idėją, integruodamas teisės sistemą ir akcentuodamas Konstitucijoje įtvirtintų svarbiausių civilinės teisės principų reikšmę visoje teisės sistemoje. Tačiau nei visuomenė, nei civilinė apyvarta nestovi vietoje – atsižvelgiant į nuoseklų ekonominį augimą, technikos pažangą ir globalius neramumus, reikia adekvačios civilinių santykių (taigi ir ekonomikos) apsaugos bei tam tinkamo teisinio reguliavimo. Be to, privatus kapitalas ir iniciatyva, kuriais konstituciškai grindžiamas Lietuvos ūkis, reikalauja užtikrinti deramą privataus intereso ir privatinės teisės vietą teisės sistemoje, o tam kaip tik ir gali pasitarnauti konstitucinės privatinės teisės metmenų vystymas tolesnėje Konstitucinio Teismo jurisprudencijoje. Privatinės teisės specialistų skaičius ir svoris Konstitucinio Teismo sudėtyje leidžia tikėtis, kad privatinės teisės klausimams ir sisteminiam požiūriui bus skiriamas deramas dėmesys, o tai tik prisidės prie mūsų visuomenės vakarėjimo ir klestėjimo.

Šaltinių sąrašas

Norminiai teisės aktai

1. Lietuvos Respublikos Konstitucija (1992). *Valstybės žinios*, 33-1014.
2. Lietuvos Respublikos civilinis kodeksas (2000). *Valstybės žinios*, 74-2262.
3. Lietuvos Respublikos darbo kodeksas (2016). *TAR*, 2016-09-19, Nr. 23709.
4. Prancūzijos civilinis kodeksas. Priimtas 1804 m. kovo 21 d.
5. Vokietijos civilinis kodeksas. Priimtas 1896 m. rugpjūčio 18 d.
6. Kanados Kvebeko provincijos civilinis kodeksas. Priimtas 1991 m. gruodžio 18 d.
7. Nyderlandų civilinis kodeksas. Priimtas dalimis. Įsigaliojo 1992 m. sausio 1 d.

Specialioji literatūra

1. Amhlaigh, C. M., Michelon, C., Walker, N. (eds), (2013). *After Public Law*. Oxford Constitutional Theory. Oxford University Press.
2. Barkhuysen, T., Siewert D. Lindenbergh (2006). *Constitutionalisation of Private Law*. Brill Nijhoff.
3. Bell, J., Boyron, S., Whittaker, S. (2008). *Principles of French Law*, 2nd ed. Oxford University Press.
4. Bélanger-Hardy, L., Grenon, A. (2008). *Elements of Quebec Civil Law: A Comparison with the Common Law of Canada*. Thomson Carswell.
5. Birmontienė, T. et al. (2016). *Lyginamoji konstitucinė teisė*. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas.

6. Birmontienė, T. et al. (2022). *Lietuvos konstitucinė teisė*. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas.
7. Bolgár, V. (1975). Abuse of Rights in France, Germany, and Switzerland: A Survey of a Recent Chapter in Legal Doctrine. *Louisiana Law Review*, 35.
8. Brierley, J. E. C, Macdonal, R. A. (eds), (1993). *Quebec civil law: an introduction to Quebec private law*. E. Montgomery Publications.
9. Busch, C., Schulte-Nölke, H. (2010). *EU Compendium – Fundamental Rights and Private Law*. Berlin, New York: Otto Schmidt/De Gruyter European law pub.
10. Chorus, J., Hondius, E., & Voermans, W. (Eds.) (2016). *Introduction to Dutch law*. (fifth edition ed.). Wolters Kluwer.
11. Delpérée, F. (1990). The Constitution and the Civil Law. *Louisiana Law Review*, 50.
12. Derenberg, W. J. (1955). The Influence of the French Code Civil on the Modern Law of Unfair Competition. *The American Journal of Comparative Law*, Winter, 4(1).
13. Didžiulis, L. (2019a). *Contract Law in Lithuania*. Kluwer Law.
14. Didžiulis, L. (2019b). *Viešosios teisės įtaka nuosavybės santykiams Lietuvoje*. Teisės viršenybės link. Vilnius: Vilniaus universiteto Teisės fakultetas.
15. Didžiulis, L. (2021a). EU Digital Content Directive and Evolution of Lithuanian Contract Law. *Journal of Intellectual Property, Information Technology and E-Commerce Law*, 12(2).
16. Didžiulis, L. (2021b) *Prokurorų intervencija į komercines sutartis: ar saugodami viešąjį interesą nepažeisime viešosios tvarkos? Teise.pro*. [interaktyvus]. Prieiga per internetą: <https://www.teise.pro/index.php/2021/06/10/1-didziulis-prokuroru-intervencija-i-komercines-sutartis-ar-saugodami-viesaji-interesa-nepazeisime-viesosios-tvarkos> [žiūrėta 2023 m. liepos 4 d.].
17. Grundmann, S., Micklitz, H. W., Renner, M. (2021). *New Private Law Theory. A Pluralist Approach*. Cambridge University Press.
18. Youngs, R. (2014). *English, French & German Comparative Law* (3rd ed.). Routledge.
19. Kaser, M. (1984). *Roman Private Law*. University of South Africa.
20. Khalilov, N. (2022). Codification of Civil Law in Azerbaijan: History, Current Situation and Development Perspectives. *Journal of Civil Law Studies*, 14.
21. Kūris, E. (2002). Koordinaciniai ir determinaciniai konstituciniai principai (I). *Jurisprudencija*, 26(18), 30–55.
22. Kūris, E. (2003). Konstitucijos aiškinimas, konstitucinės teisės šaltiniai ir besikeičianti konstitucinės teisės paradigma. *Teisės problemos*, 3(41), 8–32.
23. Kūris, E. (2006). Konstitucija kaip teisė be spragų. *Jurisprudencija*, 90(12).
24. Lastauskienė, G. et al. (2020). *Teisės teorija*. Vadovėlis. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
25. Nekrošius, V. (2012). Viešojo intereso gynimas civiliniame procese ir Konstitucinio Teismo doktrina. *Jurisprudencija*, 19(3), 1101–1110.
26. Mikelėnas, V. et al. (2005). *Civilinio proceso teisė*. T. 2. Vilnius: Justitia.
27. Mikelėnas, V. (2009). *Civilinė teisė. Bendroji dalis*. Vilnius: Justitia.
28. Pakalniškis, V. (2002). Nuosavybės teisės doktrina ir Lietuvos Respublikos civilinis kodeksas. *Jurisprudencija*, 28(20), 69–79.

29. Pakalniškis, V. (2013). *Pirmasis Lietuvos civilinis kodeksas – modernios valstybės kūrimo priemonė. Lietuvos Respublikos civilinis kodeksas: pirmieji 10 taikymo metų*. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas.
30. Pascal, R. A. (1999). Louisiana Civil Law and Its Study. *Louisiana Law Review*, 60.
31. Perillo, J. (1995). Abuse of Rights: A Pervasive Legal Concept. *Pacific Law Journal*, 27.
32. Rodl, F. (2013). Fundamental Rights, Private Law, and Societal Constitution: On the Logic of the So-Called Horizontal Effect. *Indiana Journal of Global Legal Studies*, 20(2).
33. Rosenfeld, M., Sajo, A. (eds.) (2012). *The Oxford Handbook of Comparative Constitutional Law*. Oxford University Press.
34. Šileikis, E. (2005). *Alternatyvi konstitucinė teisė*. Antras leidimas. Vilnius: Teisinės informacijos centras.
35. Van Erp, S., Akkermans, B. (2010). *Property rights: a comparative view*. In *Property Law and Economics*. Edward Elgar Publishing.
36. Vansevičius, S. (2000). *Valstybės ir teisės teorija*. Vilnius: Justitia.
37. Warren, S. D., Brandeis L. D. (1890). The Right to Privacy. *Harvard Law Review*, 4(5).
38. Zoller, E. (2008). *Introduction to Public Law: a Comparative Study*. Leiden, The Netherlands: Brill.
39. Zweigert, K., Kotz, H. (2001). *Lyginamosios teisės įvadas*. Vilnius: Eugrimas.

Teismų praktika

Lietuvos Respublikos Konstitucinio Teismo jurisprudencija

1. Konstitucinio Teismo 1994 m. kovo 31 d. nutarimas. *Valstybės žinios*, 26-450.
2. Konstitucinio Teismo 1995 m. birželio 20 d. nutarimas. *Valstybės žinios*, 24-1004.
3. Konstitucinio Teismo 1996 m. birželio 26 d. nutarimas. *Valstybės žinios*, 63-1480.
4. Konstitucinio Teismo 1997 m. balandžio 8 d. nutarimas. *Valstybės žinios*, 31-770.
5. Konstitucinio Teismo 1997 m. gegužės 6 d. nutarimas. *Valstybės žinios*, 40-977.
6. Konstitucinio Teismo 1997 m. lapkričio 13 d. sprendimas. *Valstybės žinios*, 104-2645.
7. Konstitucinio Teismo 1999 m. liepos 9 d. nutarimas. *Valstybės žinios*, 61-2015.
8. Konstitucinio Teismo 2000 m. liepos 5 d. nutarimas. *Valstybės žinios*, 56-1669.
9. Konstitucinio Teismo 2000 m. spalio 18 d. nutarimas. *Valstybės žinios*, 88-2724.
10. Konstitucinio Teismo 2002 m. kovo 4 d. nutarimas. *Valstybės žinios*, 24-889.
11. Konstitucinio Teismo 2002 m. gegužės 27 d. nutarimas. *Valstybės žinios*, 53-2093.
12. Konstitucinio Teismo 2002 m. rugsėjo 19 d. nutarimas. *Valstybės žinios*, 93-4000.
13. Konstitucinio Teismo 2002 m. gruodžio 24 d. nutarimas. *Valstybės žinios*, 2003, 19-828.
14. Konstitucinio Teismo 2003 m. balandžio 9 d. nutarimas. *Valstybės žinios*, 36-1594.
15. Konstitucinio Teismo 2003 m. gruodžio 30 d. nutarimas. *Valstybės žinios*, 2004, 124-5643.
16. Konstitucinio Teismo 2004 m. gruodžio 13 d. nutarimas. *Valstybės žinios*, 181-6708.
17. Konstitucinio Teismo 2005 m. gegužės 13 d. nutarimas. *Valstybės žinios*, 63-2235.
18. Konstitucinio Teismo 2005 m. rugpjūčio 23 d. nutarimas. *Valstybės žinios*, 152-5605.
19. Konstitucinio Teismo 2006 m. kovo 14 d. nutarimas. *Valstybės žinios*, 44-1608.
20. Konstitucinio Teismo 2006 m. gegužės 31 d. nutarimas. *Valstybės žinios*, 62-2283.

21. Konstitucinio Teismo 2006 m. rugpjūčio 19 d. nutarimas. *Valstybės žinios*, 90-3529.
22. Konstitucinio Teismo 2006 m. rugsėjo 21 d. nutarimas. *Valstybės žinios*, 102-3957.
23. Konstitucinio Teismo 2006 m. lapkričio 13 d. nutarimas. *Valstybės žinios*, 123-4650.
24. Konstitucinio Teismo 2007 m. birželio 7 d. nutarimas. *Valstybės žinios*, 65-2529.
25. Konstitucinio Teismo 2008 m. kovo 5 d. nutarimas. *Valstybės žinios*, 28-1018.
26. Konstitucinio Teismo 2008 m. kovo 15 d. nutarimas. *Valstybės žinios*, 32-1114.
27. Konstitucinio Teismo 2008 m. spalio 1 d. nutarimas. *Valstybės žinios*, 114-4367.
28. Konstitucinio Teismo 2008 m. spalio 30 d. nutarimas. *Valstybės žinios*, 126-4816.
29. Konstitucinio Teismo 2009 m. sausio 15 d. sprendimas. *Valstybės žinios*, 6-170.
30. Konstitucinio Teismo 2009 m. balandžio 10 d. nutarimas. *Valstybės žinios*, 42-1624.
31. Konstitucinio Teismo 2011 m. sausio 6 d. nutarimas. *Valstybės žinios*, 3-93.
32. Konstitucinio Teismo 2011 m. sausio 31 d. nutarimas. *Valstybės žinios*, 14-602.
33. Konstitucinio Teismo 2011 m. rugsėjo 28 d. nutarimas. *Valstybės žinios*, 118-5564.
34. Konstitucinio Teismo 2011 m. gruodžio 22 d. nutarimas. *Valstybės žinios*, 160-7591.
35. Konstitucinio Teismo 2012 m. vasario 27 d. nutarimas. *Valstybės žinios*, 26-1200.
36. Konstitucinio Teismo 2012 m. kovo 29 d. nutarimas. *Valstybės žinios*, 40-1973.
37. Konstitucinio Teismo 2012 m. balandžio 18 d. nutarimas. *Valstybės žinios*, 47-2309.
38. Konstitucinio Teismo 2012 m. birželio 4 d. nutarimas. *Valstybės žinios*, 64-3246.
39. Konstitucinio Teismo 2012 m. spalio 24 d. nutarimas. *Valstybės žinios*, 125-6284.
40. Konstitucinio Teismo 2013 m. kovo 13 d. sprendimas. *Valstybės žinios*, 28-1333.
41. Konstitucinio Teismo 2013 m. gegužės 24 d. nutarimas. *Valstybės žinios*, 55-2760.
42. Konstitucinio Teismo 2013 m. gruodžio 6 d. nutarimas. *Valstybės žinios*, 126-6421.
43. Konstitucinio Teismo 2013 m. gruodžio 20 d. nutarimas. *Valstybės žinios*, 133-6792.
44. Konstitucinio Teismo 2014 m. balandžio 14 d. nutarimas. *TAR*, 4467.
45. Konstitucinio Teismo 2014 m. gegužės 9 d. nutarimas. *TAR*, 5321.
46. Konstitucinio Teismo 2014 m. gegužės 27 d. nutarimas. *TAR*, 5709.
47. Konstitucinio Teismo 2014 m. spalio 8 d. nutarimas. *TAR*, 13823.
48. Konstitucinio Teismo 2014 m. spalio 13 d. nutarimas. *TAR*, 13988.
49. Konstitucinio Teismo 2016 m. birželio 7 d. nutarimas. *TAR*, 15411.
50. Konstitucinio Teismo 2016 m. spalio 5 d. nutarimas. *TAR*, 24589.
51. Konstitucinio Teismo 2017 m. gegužės 19 d. nutarimas. *TAR*, 8442.
52. Konstitucinio Teismo 2017 m. gruodžio 1 d. nutarimas. *TAR*, 19288.
53. Konstitucinio Teismo 2018 m. gegužės 4 d., nutarimas. *TAR*, 7217.
54. Konstitucinio Teismo 2019 m. vasario 15 d. nutarimas. *TAR*, 2373.
55. Konstitucinio Teismo 2019 m. balandžio 16 d. nutarimas. *TAR*, 19221.
56. Konstitucinio Teismo 2019 m. lapkričio 8 d. nutarimas. *TAR*, 17963.
57. Konstitucinio Teismo 2019 m. lapkričio 25 d. nutarimas. *TAR*, 18747.
58. Konstitucinio Teismo 2020 m. vasario 6 d. nutarimas. *TAR*, 14609.
59. Konstitucinio Teismo 2020 m. liepos 8 d. nutarimas. *TAR*, 15246.
60. Konstitucinio Teismo 2021 m. rugsėjo 28 d. nutarimas. *TAR*, 20273.
61. Konstitucinio Teismo 2022 m. balandžio 7 d. nutarimas. *TAR*, 7262.
62. Konstitucinio Teismo 2022 m. gruodžio 13 d. nutarimas. *TAR*, 25400.

Vokietijos Federacinės Respublikos Konstitucinio Teismo jurisprudencija

1. Vokietijos Federalinio Konstitucinio Teismo 1958 m. sausio 15 d. sprendimas byloje BVerfGE 7, 198.

Bendrosios kompetencijos teismų praktika

1. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2006 m. birželio 5 d. nutartis civilinėje byloje Nr. 3K-3-377/2006.
2. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2011 m. spalio 4 d. nutartis civilinėje byloje Nr. 3K-3-367/2011.
3. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2022 m. sausio 6 d. nutartis civilinėje byloje Nr. e3K-3-126-1075/2022.